

Comparative Study of the Aesthetics of Light and Darkness in the Representation of Good and Evil in Suhrawardi's Illuminationist Philosophy and John Milton's Religious Poetry

Alireza Azizi*¹, Hashem Hoseiny²

1. Department of Art Research, Faculty of Art, Neyshabur University, Neyshabur, Iran.

2 Associate Prof., Dept. of Art Research and Islamic, University of Neyshabur. Neyshabur, Iran.

Received date: 7/11/2025

Accepted date: 9/05/2026

Abstract

The symbolic opposition between light and darkness as representations of good and evil is one of the most persistent structures in philosophical, theological, and artistic traditions. Across religious systems, light has been associated with truth, presence, knowledge, and proximity to the divine, while darkness has signified absence, ignorance, separation, and moral deficiency. This study presents a comparative analysis of the aesthetics of light and darkness in Suhrawardi's *Hikmat al-Isrāq (The Philosophy of Illumination)* and John Milton's epic poem *Paradise Lost*. The research aims to examine how metaphysical concepts of light and darkness are transformed into aesthetic and symbolic structures that articulate good and evil in Islamic philosophy and Christian religious poetry. Employing a qualitative, descriptive-analytical approach within a thematic comparative framework, the study demonstrates that in both systems, beauty functions as a mediating force between truth and ethics, while darkness signifies degrees of ontological, moral, or perceptual absence. Despite differences in epistemology and language, both thinkers articulate a shared aesthetic logic in which light constitutes the foundation of being, meaning, and moral orientation.

Keywords: Aesthetics; Light and Darkness; Good and Evil; Suhrawardi's Illuminationist Philosophy; John Milton; *Paradise Lost*

* Corresponding Author's E-mail: alirezaazizi@neyshabur.ac.ir

Introduction

The problem of good and evil and its relationship to truth and beauty has long occupied a central position in the history of philosophy, theology, and art. One of the most enduring symbolic languages through which this problem has been articulated is the duality of light and darkness. Far from functioning merely as metaphors, light and darkness operate as aesthetic principles that shape moral perception and ethical understanding. This symbolic structure appears across diverse traditions, suggesting a shared concern with the relationship between being, knowledge, and value.

In Islamic philosophy, Suhrawardi's Illuminationist system represents one of the most systematic ontological interpretations of light. In this framework, light is the very substance of existence and knowledge, and all beings are defined by their degree of participation in it. In contrast, John Milton's *Paradise Lost* presents a poetic and theological exploration of good and evil within the context of Christian belief, using light and darkness to dramatize obedience, rebellion, faith, and moral struggle. Despite their different cultural and historical contexts, both thinkers employ light and darkness as central aesthetic devices for articulating ethical meaning.

Materials and Methods

This research adopts a qualitative, descriptive–analytical methodology and employs a thematic comparative approach associated with the American school of comparative studies. This approach does not assume direct historical influence or intellectual transmission between Suhrawardi and Milton; instead, it focuses on the comparison of parallel conceptual and symbolic structures that arise independently within distinct traditions.

The primary sources of the study are Suhrawardi's *Hikmat al-Ishrāq* and Milton's *Paradise Lost*. Close textual analysis is applied to passages in which light and darkness are explicitly connected to good, evil, beauty, and knowledge. Secondary sources from philosophy, theology, literary criticism, and aesthetics are used to contextualize and support the analysis. The theoretical framework combines religious aesthetics and symbolic hermeneutics, treating light and darkness as

aesthetic forms that mediate between ontology, ethics, and human experience.

Research Findings

The analysis shows that in Suhrawardi's Illuminationist philosophy, light constitutes the foundation of being and knowledge. Existence is hierarchically structured according to degrees of light, culminating in the Light of Lights (*Nūr al-Anwār*), which represents absolute reality and perfection. Darkness has no independent ontological status; it is defined as the absence or diminution of light. Consequently, evil is understood not as a force opposed to good but as a mode of existential deficiency. Good corresponds to the presence and intensity of light, while evil signifies distance from the luminous source of being.

This ontological framework carries direct aesthetic implications. Beauty in the Illuminationist system is inseparable from light and presence. To perceive beauty is to participate in the luminous order of existence and to approach truth through intuitive illumination. Aesthetic experience thus becomes a form of knowledge and ethical orientation, guiding the human soul from darkness toward light.

In *Paradise Lost*, light and darkness function primarily within an ethical and experiential framework. Light signifies divine presence, grace, order, and truth, while darkness represents sin, disobedience, alienation from God, and moral confusion. Unlike Suhrawardi's ontological interpretation, Milton's poetic universe allows darkness to function as a dramatic condition through which human freedom, temptation, and moral awareness are revealed. The paradox of "darkness visible" illustrates how darkness becomes an experiential state that intensifies ethical consciousness and the longing for redemption.

Discussion of Results

The comparative analysis reveals both convergence and divergence in the aesthetic treatment of light and darkness. In both systems, light serves as the primary medium through which truth, goodness, and beauty are disclosed, and aesthetic experience is inseparable from ethical orientation. Darkness, in turn, signifies the absence or distortion of meaning and awareness rather than an autonomous metaphysical principle.

A key difference lies in the epistemological faculty emphasized by each thinker. In Illuminationist philosophy, intuitive reason and inner illumination provide access to light and beauty, and knowledge is achieved through direct luminous presence. In Milton's poetic theology, imagination plays a central role, as poetic imagery and narrative structure mediate the experience of light and darkness. While Suhrawardi articulates a philosophical aesthetics grounded in ontological illumination, Milton develops a poetic aesthetics grounded in imaginative and moral participation.

Conclusion

This study demonstrates that the aesthetics of light and darkness in Suhrawardi's *Hikmat al-Ishrāq* and Milton's *Paradise Lost* represent two distinct yet complementary expressions of a shared metaphysical intuition. In both systems, beauty mediates between truth and ethics, guiding human perception and moral orientation. Light emerges as the foundation of being, meaning, and aesthetic value, while darkness signifies varying degrees of ontological, moral, or perceptual absence.

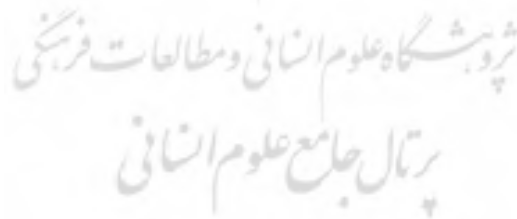
By situating these traditions within a comparative aesthetic framework, the research contributes to interdisciplinary studies of philosophy, literature, and religious thought. It shows that the symbolic economy of light and darkness functions as a universal aesthetic language through which different cultures have sought to understand the relationship between beauty, goodness, and truth.

References

- Aminrazavi, M. (1997). *Suhrawardi and the School of Illumination*. London: Curzon Press.
- Augustine, St. (1955). *Confessions* (E. Pusey, Trans.). London: Dent.
- Azizi, A., & Hosseini, H. (2025). Reconsidering the concept of the active audience: A philosophical analysis of the role of interpretation in the process of meaning-making. *Interdisciplinary Studies of Art*, 3(2). <https://doi.org/10.22124/ira.2025.32030.1078> (Persian)
- Boyce, M. (1982). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge.

- Corbin, H. (1971). *En Islam iranien, Tome II: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse*. Paris: Gallimard.
- Corbin, H. (1993). *History of Islamic Philosophy*. London: Kegan Paul International.
- Danielson, D. (2010). *The Aesthetics of Evil in Paradise Lost*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammond, P. (2017). *Milton's Complex Words: Essays on the Conceptual Structure of Paradise Lost*. Oxford: Oxford University Press.
- Nasr, S. H. (1964). *Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardi, Ibn Arabi*. Cambridge: Harvard University Press.
- Plato. (1992). *Republic* (G. M. A. Grube, Trans.). Indianapolis: Hackett.
- Plotinus. (1966). *The Enneads* (S. MacKenna, Trans.). London: Faber & Faber.
- Suhrawardi, Shihab al-Din. (1999). *The Philosophy of Illumination (Hikmat al-Ishrāq)* (J. Walbridge & H. Ziai, Trans.). Provo: Brigham Young University Press.
- Tillich, P. (1957). *Systematic Theology* (Vol. 2). Chicago: University of Chicago Press.
- Widengren, G. (1965). *The Great Vohu Manah and the Apostle of God*. Uppsala: Uppsala University.

بررسی تطبیقی زیبایی‌شناسی نور و تاریکی در بازنمایی خیر و شر در فلسفه اشراق سهروردی و شعر مذهبی جان میلتون

علیرضا عزیزی^{۱*}، هاشم حسینی^۲

۱. گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه دولتی نیشابور، نیشابور، ایران.

۲. دانشیار گروه پژوهش هنر و هنر اسلامی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹

چکیده

مسئله نسبت نور و تاریکی با خیر و شر و چگونگی پیوند آن با حقیقت و زیبایی، از مباحث بنیادین در سنت‌های فلسفی و دینی است که در حکمت اشراق شهاب‌الدین سهروردی و شعر مذهبی جان میلتون به دو صورت فلسفی و شاعرانه تبیین شده است. با وجود اشتراک در این دوگانگی، نحوه تبدیل مفاهیم نور و تاریکی به تجربه‌ای زیباشناختی و ابزار بازنمایی خیر و شر در این دو سنت، به روشنی تبیین نشده است. پرسش اصلی پژوهش این است که نور و تاریکی چگونه در اندیشه سهروردی و شعر میلتون به بنیانی برای بازنمایی خیر و شر و تجربه زیبایی تبدیل می‌شوند و این فرایند چه تفاوتی در ساختار ادراک و بیان آن‌ها دارد؟ این پژوهش با رویکرد تحلیلی-تطبیقی و روش کیفی، بر اساس مطالعه دو متن «حکمة‌الاشراق» و «بهشت گمشده» (Paradise Lost)، به بررسی مبانی زیبایی‌شناختی این مفاهیم و تحول آن‌ها از سطح متافیزیکی به زیباشناختی می‌پردازد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که در حکمت اشراق، نور اصل وجود و منشأ معرفت و زیبایی است و شر فقدان آن است؛ در جهان میلتونی، نور صورت‌الاهیاتی فیض و ایمان است و تاریکی علاوه بر سقوط، بستر بازگشت به نور است. بدین ترتیب، خیر و شر در هر دو سنت در قالب حضور یا غیبت نور فهم می‌شوند؛ اما در حکمت اشراق، ادراک زیبایی از طریق عقل شهودی و حضور نور حاصل می‌شود؛ در حالی که در شعر میلتون، تخیل شاعرانه تجربه‌ای دراماتیک شکل می‌دهد. زبان تمثیل و استعاره در هر دو سنت ابزار تبیین حقیقت و بازنمایی خیر و شر است.

واژگان کلیدی: زیبایی‌شناسی، نور و تاریکی، خیر و شر، فلسفه اشراق سهروردی، جان میلتون

مقدمه

مسأله خیر و شر و نسبت آن با حقیقت و زیبایی از بنیادی‌ترین مفاهیم در تاریخ اندیشه و هنر است؛ مفهومی که در تمام سنت‌های دینی و فلسفی به صورت دوگانه نور و تاریکی، تجلی و غیاب، یا حضور و فقدان بازنمایی شده است. این دوگانگی نه تنها در متون فلسفی بلکه در آثار هنری، به ویژه در شعر و نگارش عرفانی، جایگاه ویژه‌ای یافته است؛ زیرا هنر و ادبیات زبان نمادین و بیانی شهودی برای فهم حقیقت‌اند. در این میان، شهاب‌الدین سهروردی با بنیان‌گذاری فلسفه اشراق^۱، نظامی از تفکر نوری را پدید آورد که در آن، هستی بر مدار مراتب نور سامان می‌یابد و ادراک زیبایی همان ادراک نور و حقیقت است. در منظومه فکری او، شر مفهومی مستقل ندارد؛ بلکه فقدان نور و نوعی نقصان وجودی است که از مرتبه^۲ پایین‌تر هستی ناشی می‌شود. در سوی دیگر، در سنت مسیحی، جان میلتون در منظومه حماسی بهشت گمشده با الهام از الهیات پروتستان، کشمکش ازلی میان اطاعت و عصیان را در قالب دوگانه نور و تاریکی تصویر می‌کند. او نور را نماد حضور الهی و تاریکی را نشانه^۳ گناه و جدایی از خدا می‌داند. بدین‌سان، تقابل خیر و شر در شعر میلتون جلوه‌ای شاعرانه و دراماتیک می‌یابد که در آن، زیبایی نه در آرامش بلکه در رنج و تجربه^۴ ایمان متجلی می‌شود.

مطالعه تطبیقی میان فلسفه اشراق سهروردی و شعر مذهبی میلتون، از آن‌رو اهمیت دارد که هر دو سنت، در جستجوی معنا و زیبایی از طریق رمزگان نور و تاریکی، به پیوندی میان اخلاق، عرفان و هنر دست یافته‌اند. بررسی این پیوند می‌تواند درک تازه‌ای از نسبت میان زیبایی و ایمان و تعامل میان اندیشه^۵ اسلامی و مسیحی در حوزه^۶ هنر و ادبیات فراهم سازد. هدف این پژوهش، تحلیل و مقایسه بنیادهای زیبایی‌شناختی دوگانه نور و تاریکی در فلسفه اشراق سهروردی و شعر مذهبی میلتون و تبیین نقش آن‌ها در بازنمایی خیر و شر از منظر زیباشناسی دینی است.

پرسش و فرضیه‌های پژوهش

پرسش پژوهش آن است که چگونه نور و تاریکی در دو نظام فکری سهروردی و میلتون، به زبان بیان خیر و شر و مبنای تجربه زیبایی تبدیل می‌شوند؟

در ادامه پرسش فرعی پژوهش بیان می‌شود که چگونه این دو مفهوم بنیادین، در دو سنت دینی و هنری اسلامی و مسیحی، به زبان نماد و استعاره تبدیل می‌شوند و چه نسبتی میان زیبایی، حقیقت و اخلاق در هر یک از این نظام‌های فکری برقرار است؟

فرضیه مطرح در این پژوهش آن است که به نظر می‌رسد در اندیشه سهروردی میان مراتب نور و ادراک زیبایی پیوندی وجود دارد که می‌تواند با مفهوم خیر و شر ارتباط یابد و در شعر

میلتون نیز این مفاهیم احتمالاً در قالبی شاعرانه و دینی بازتاب یافته‌اند. همچنین انتظار می‌رود تفاوت در زبان و زمینه فرهنگی دو متفکر، در نوع بازنمایی خیر و شر و در تلقی از زیبایی تأثیرگذار باشد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر بر مبنای رویکردی توصیفی-تحلیلی و در چهارچوب مطالعات تطبیقی انجام گرفته است. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی متون اصلی، یعنی حکمه‌الاشراق سهروردی و منظومه بهشت گمشده جان میلتون، گردآوری شده‌اند. در فرایند تحلیل، مفاهیم بنیادین نور، تاریکی، خیر، شر و زیبایی در هر دو متن استخراج و با تکیه بر نظریه‌های ادبیات تطبیقی و زیبایی‌شناسی دینی مقایسه شده‌اند.

روش تطبیق در این پژوهش، رویکرد تماتیک در سنت مطالعات تطبیقی مکتب آمریکایی است که بر هم‌ارزی مفهومی و ساختاری موضوعات مشترک، بدون فرض رابطه تاریخی مستقیم یا تأثیر و تأثر میان متون، تأکید دارد. انتخاب این روش از آن رو صورت گرفته است که فلسفه اشراق سهروردی و شعر مذهبی جان میلتون به دو سنت فرهنگی، دینی و زبانی متفاوت تعلق دارند و مقایسه آن‌ها نه بر پایه رابطه تاریخی، بلکه بر اساس اشتراک در مسأله بنیادین نور و تاریکی و کارکرد زیبایی‌شناختی آن‌ها در بازنمایی خیر و شر انجام می‌شود.

از منظر نظری، تحلیل تطبیقی با تکیه بر زیبایی‌شناسی دینی و هرمنوتیک نمادین صورت گرفته است؛ بدین معنا که نور و تاریکی نه صرفاً به‌عنوان مفاهیم متافیزیکی، بلکه به‌مثابه ساختارهای نمادین و زیباشناختی حامل معنا، اخلاق و تجربه ادراکی بررسی شده‌اند. هدف، تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های معنایی و نمادین این مفاهیم در دو سنت فکری اسلامی و مسیحی و دستیابی به الگویی مفهومی از زیبایی‌شناسی تطبیقی بر اساس دوگانه نور و تاریکی است.

پیشینه و ضرورت پژوهش

در سنت فلسفی اسلامی، مفهوم نور و تاریکی و پیوند آن با خیر و شر بیش از هر جا در نظام فکری شهاب‌الدین سهروردی تبلور یافته است. مهدی امین‌رضوی در کتاب (*Suhrawardi and the School of Illumination* 1997) را شرح می‌دهد و آن را فلسفه‌ای مبتنی بر نور به‌عنوان اصل هستی و معرفت معرفی می‌کند. هنری کربن نیز در فصلی که با عنوان «*Al-Suhrawardi and the Philosophy of Light*»؛ کتاب *History of Islamic Philosophy*، سهروردی را احیاگر حکمت نوری و تفسیر معنوی از مراتب وجود می‌داند؛ اما جنبه‌های زیبایی‌شناختی یا تطبیقی اندیشه او را بررسی نمی‌کند.

در پژوهش‌های فارسی جدید، مقاله فضل‌اللهی (۱۴۰۳) با عنوان «زشتی‌شناسی در اندیشه سهروردی» با تکیه بر مفهوم خیال، نسبت میان زیبایی و زشتی را تبیین کرده و وجه تاریک ادراک زیباشناختی را در حکمت اشراق برجسته ساخته است. پیش از آن، پژوهش ایمانی‌زاده شریف‌پور و همکاران (۱۴۰۱) با عنوان «مطالعه تطبیقی زیبایی‌شناسی در اندیشه افلاطون و حکمت سهروردی» نشان داده است که در هر دو نظام فلسفی، زیبایی امری عینی و مرتبط با کمال است و در حکمت اشراق با نور و تجلی نسبت دارد. مقاله عزیزی و همکاران (۱۳۹۹) با عنوان «مطالعه نمود مفاهیم زیبایی‌شناسی حکمت اشراق سهروردی در نگارگری ایرانی» نیز به پیوند میان فلسفه نور و هنر تصویری پرداخته و اصول ترکیب‌بندی و رنگ در نگارگری را بازتاب جهان‌بینی اشراقی دانسته است. مقاله فاطمه شفیعی و علیرضا فاضلی (۱۳۹۲) با عنوان «زیبایی و شأن وجودی آن نزد سهروردی» از نخستین پژوهش‌هایی است که زیبایی را در دستگاه اشراق امری وجودی و متدرج دانسته و آن را با مراتب نور مرتبط می‌کند.

در میان پژوهش‌های غربی و انگلیسی‌زبان مرتبط با جان میلتون و منظومه بهشت گمشده، پل هموند در کتاب

(Milton's Complex Words: Essays on the Conceptual Structure of Paradise Lost 2017)

در فصل «Dark and Light» به تحلیل لایه‌های زبانی و مفهومی نور و ظلمت پرداخته و ارتباط آن را با ساختار الهیات پروتستانی تبیین کرده است. مقاله (2013) *Inciuraité* با عنوان «The Semantics of Colors in John Milton's Poem Paradise Lost» در نشریه *Interstudia Humanitatis* ساختار رنگ‌ها و تقابل روشنایی و تاریکی را بنیان نمادشناختی خیر و شر در شعر میلتون معرفی می‌کند. در همان سال، مقاله *Chinchilla* (2013) با عنوان «Milton's Spiritual-Aesthetic Translation» نشان می‌دهد که میلتون مفاهیم اخلاقی را از طریق ترجمان زیباشناختی و استعاره به بیان حسی تبدیل می‌کند. در پژوهش‌های جدیدتر مانند «Uncovering Light and Darkness in John Milton's Paradise Lost through Ricoeur's Theory of Interpretation» و «Silence and Darkness in Paradise Lost»، نسبت میان نور، تاریکی و اختیار انسان در چهارچوب هرمنوتیکی و الهیاتی بررسی شده است. افزون بر این، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه METU (2014) با عنوان *Light and Darkness Images in Relation to Emotions in Milton's Paradise Lost*، ارتباط تصویرهای نوری و تاریک را با حالات عاطفی شخصیت‌ها تحلیل کرده و بعد روان‌شناختی دوگانه نور و ظلمت را برجسته ساخته است. بررسی این منابع نشان می‌دهد که هرچند پژوهش‌های متعددی درباره فلسفه نور سهروردی

و نمادشناسی نور و تاریکی در شعر میلتون انجام گرفته، تاکنون پژوهشی که این دو نظام فکری را در کنار یکدیگر و در قالب زیبایی‌شناسی تطبیقی خیر و شر مطالعه کند، وجود نداشته است. نوآوری این مقاله در سه محور اساسی است: نخست، پیوند میان فلسفه نور اسلامی و شعر مذهبی پروتستان در سطحی میان‌رشته‌ای و تطبیقی؛ دوم، تمرکز بر بازنمایی خیر و شر از منظر زیبایی‌شناسی دینی و نه صرفاً الهیاتی یا فلسفی؛ و سوم، ارائه الگویی مفهومی از زیبایی‌شناسی تطبیقی بر پایه دوگانه نور و تاریکی که می‌تواند افق تازه‌ای برای مطالعات تطبیقی هنر و ادبیات فراهم سازد. بدین ترتیب، این پژوهش ضمن پرکردن خلأ موجود در مطالعات تطبیقی میان حکمت اشراق و ادبیات مذهبی غرب، تلاشی است برای پیوند دادن فلسفه، هنر و ادبیات در سطحی تحلیلی و میان‌دینی.

مبانی نظری تحقیق

۱- مبانی تاریخی و فلسفی دوگانه نور و تاریکی

در تاریخ اندیشه، دوگانه نور و تاریکی یکی از پایدارترین ساختارهای معنایی در تبیین جهان و انسان بوده است. این تقابل از اسطوره‌های ایران باستان و متون گنوسی گرفته تا فلسفه نوافلاطونی و الهیات مسیحی، همواره در مقام نمادی از خیر و شر و معرفت و جهل به‌کار رفته است. (Corbin, 1993: 112) در سنت‌های فلسفی اسلامی نیز، این دوگانگی در حکمت اشراق سهروردی به صورت نظامی وجودشناختی بازسازی می‌شود که در آن، نور سرچشمه هستی و معرفت و تاریکی نشانهٔ فقدان و غیبت آن است. (Aminrazavi, 1997: 54) در سوی دیگر، در سنت مسیحی و به‌ویژه در الهیات پروتستان، نور نماد فیض و نجات و تاریکی نشانهٔ سقوط و گناه تلقی می‌شود؛ چنان‌که در شعر مذهبی میلتون، این دوگانگی بنیان ساختار حماسی و اخلاقی اثر را شکل می‌دهد. (Hammond, 2017: 88)

در چهارچوب روش تطبیقی تماتیک (مکتب آمریکایی)، این دوگانگی را می‌توان به‌عنوان یک «تم مشترک» در دو متن حکمة‌الاشراق و بهشت گمشده در نظر گرفت که به‌صورت مستقل در دو سنت شکل گرفته؛ اما ساختاری هم‌ارز در بیان خیر و شر یافته است؛ برای نمونه، سهروردی در تبیین مراتب هستی، نور را حقیقتی خودآشکار می‌داند که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است و بدین ترتیب، هر آنچه از این نور بهره‌مند باشد در مرتبه‌ای از کمال و خیر قرار می‌گیرد. (Suhrawardi, 1999: 76) در مقابل، میلتون در آغاز منظومهٔ خود با خطاب به نور می‌نویسد «Hail holy Light, offspring of Heaven firstborn» (Milton, Paradise Lost, Book III) که در آن نور به‌عنوان مبدأ الهی و منشأ آگاهی و هدایت معرفی می‌شود.

از منظر تطبیقی، هر دو متن نور را نه صرفاً پدیده‌ای حسی، بلکه بنیان حقیقت و معیار تمایز خیر و شر تلقی می‌کنند؛ در حالی که تاریکی در هر دو، به صورت سلبی و به مثابه فقدان یا فاصله از این حقیقت تعریف می‌شود. این هم‌ارزی تماتیک نشان می‌دهد که دو گانه نور و تاریکی، فراتر از تفاوت‌های تاریخی و دینی، به عنوان ساختاری مشترک در زیبایی‌شناسی دینی عمل می‌کند که از طریق آن، مفاهیم اخلاقی در قالبی ادراکی و زیباشناختی بیان می‌شوند.

بدین ترتیب، بررسی تاریخی و فلسفی این تقابل نه تنها زمینه فهم ریشه‌های معنایی خیر و شر را فراهم می‌کند؛ بلکه چهارچوب لازم برای تحلیل تطبیقی زیبایی‌شناسی نور و تاریکی در دو سنت اسلامی و مسیحی را نیز مشخص می‌سازد.

۱-۱- پیش‌زمینه تاریخی مفهوم نور و تاریکی در سنت‌های فلسفی و دینی

پیوستگی تاریخی مفهوم نور و تاریکی از کهن‌ترین صورت‌های اندیشه بشری است و در گذار از اسطوره به فلسفه، همواره به منزله الگویی برای تبیین خیر و شر، حقیقت و جهل عمل کرده است. این دوگانگی نخست در سنت‌های ایرانی پیش از اسلام، در قالب تمایز هستی‌شناختی میان اهورایی و اهریمنی پدیدار شد؛ جایی که نور به عنوان نیروی آفریننده و راستی، بنیاد هستی را تعریف می‌کرد و تاریکی در جایگاه نیروی انکار و نیستی قرار داشت. (Boyce, 1982: 45)

تداوم این نگرش در متون گنوسی و مانوی، مفهوم نور را به عرصه معرفت کشاند و آن را از سطح کیهان‌شناسی به ساحت شناخت درونی و رهایی روح از قید ماده ارتقاء داد. (Widengren, 1965: 77).

در مرحله فلسفی‌تر این سیر، مفهوم نور در سنت یونانی به صورت استعاره‌ای برای حقیقت و خیر بازتولید شد؛ به گونه‌ای که روشنایی نه کیفیتی حسی بلکه حالتی از ادراک و آگاهی قلمداد گردید. (Plato, 1992: 508) در مکتب نوافلاطونی، این معنا در قالب نظریه صدور بسط یافت؛ نور دیگر نماد حقیقتی یگانه بود که مراتب وجود از آن فیضان می‌یافت و تاریکی نه تقابل با آن، بلکه ضعف در حضور آن تلقی می‌شد. (Plotinus, 1966: 71) چنین برداشتی، زمینه تلفیق میان متافیزیک و زیبایی‌شناسی را فراهم ساخت؛ زیرا درک زیبایی نیز به مثابه انکشاف نور و نزدیک شدن به مبدأ خیر معنا پیدا کرد.

در مسیحیت اولیه، این درک فلسفی به سطحی الاهیاتی منتقل شد. مفهوم نور در این سنت به عنوان نشانه فیض و حضور الهی فهمیده شد و تاریکی به منزله غیبت خداوند، مبدأ خطا و گناه تلقی گردید. (Augustine, 1955: 129) در الاهیات پروتستانی بعدی، این تمایز معرفتی به صورت تقابل اخلاقی نجات و سقوط بازخوانی شد؛ تقابلی که در ادبیات و هنر، بعدی تصویری و زیباشناختی یافت. (Tillich, 1957: 214) در فلسفه اسلامی نیز، تفسیر وجودشناسانه از نور

در نظریه صدور، نور را در مقام عقل فعال و منبع معرفت قرار داد و بدین ترتیب زمینه ظهور تفکر اشراقی فراهم شد. (Nasr, 1964: 92)

این سیر تاریخی در آثار سهروردی و میلتن به دو بیان متمایز اما هم‌افق می‌رسد. سهروردی با تعریف نور به‌عنوان حقیقتی که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است، آن را به بنیان هستی و معرفت تبدیل می‌کند. (Suhrawardi, 1999: 76) در مقابل، میلتن در بازنمایی شاعرانه خود از جهان، نور را منشأ آگاهی و هدایت می‌داند و در توصیف وضعیت سقوط، از تعبیر خود آن تاریکی نه صرفاً فقدان نور، بلکه نوعی ادراک از فقدان حقیقت است. این تقابل نشان می‌دهد که در هر دو سنت، نور معیار فهم حقیقت و خیر است و تاریکی به‌صورت سلبی و در نسبت با آن معنا می‌یابد، هرچند یکی در قالب نظام فلسفی و دیگری در زبان شاعرانه صورت‌بندی شده است. بدین‌سان، دوگانه نور و تاریکی در طول تاریخ اندیشه از مرزهای دینی و فرهنگی فراتر رفته و به‌الگویی برای بیان رابطه میان معرفت و اخلاق و نیز حقیقت و زیبایی تبدیل شده است. چنین پیوستگی‌ای نشان می‌دهد که اندیشه اشراقی سهروردی و شعر مذهبی میلتن نه آغازگر معنا، بلکه استمراردهنده یکی از کهن‌ترین صورت‌های تفکر در تاریخ زیباشناسی معنوی‌اند؛ صورتی که در هر سنت، به زبان خاصی از نور و حضور ترجمه شده است. (Corbin, 1993: 112)

۱-۲- فلسفه نور در حکمت اشراق سهروردی

در نظام فکری سهروردی، نور نه صرفاً استعاره‌ای حسی بلکه بنیان هستی و اصل وحدت‌بخش وجود است. تمام موجودات بر حسب درجه بهره‌مندی از نور تعریف می‌شوند و هر مرتبه از هستی، سایه‌ای از حضور نورالانوار^۲ است. (Aminrazavi, 1997: 54) سهروردی نور را حقیقتی می‌داند که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است و بدین‌سان، هر موجود به میزان ظهور این نور در آن، از مرتبه‌ای از وجود و کمال برخوردار می‌شود. (Suhrawardi, 1999: 76) در این ساختار، تاریکی به‌منزله جوهر یا نیرویی مستقل معنا ندارد، بلکه از حیث فلسفی صورت «فقدان نور» است؛ یعنی هر آن‌چه فاقد حضور نوری باشد، در مرتبه‌ای از ضعف و انحطاط هستی قرار می‌گیرد. (Nasr, 1964: 93) چنین تلقی‌ای، مسأله شر را از سطح الاهیاتی به سطح هستی‌شناسی منتقل می‌کند و آن را نه تضاد با خیر، بلکه حدی از نقصان وجودی تعریف می‌کند. این نگرش نوری، تمامی سطوح معرفت و ادراک را نیز دربرمی‌گیرد. شناخت در فلسفه اشراق، نوعی حضور نوری است که میان عاقل و معقول برقرار می‌شود؛ بدین معنا که دانستن، اتحاد در نور است، نه بازنمایی ذهنی مفاهیم. (Corbin, 1993: 121) در این معنا، معرفت خود نوعی روشن‌شدن است؛ یعنی حقیقت نه در صورت مفهومی، بلکه در شدت و حضور نور ادراک

می‌شود. بدین ترتیب، معرفت نه حاصل استدلال بلکه نتیجه انکشاف و شهود است و زیبایی نیز در همین فرایند آشکارگی معنا پیدا می‌کند. زیبایی در حکمت اشراق، کیفیتی درونی و نوری است که از مرتبه وجودی اشیاء ساطع می‌شود و در ادراک، به صورت تجربه‌ای از حضور و روشنی جلوه می‌کند. (Chittick, 1989: 77)

بر این اساس، نسبت خیر و شر در دستگاه اشراقی، تداوم همان نسبت میان نور و ظلمت است. خیر با حضور نور و کمال وجودی تعریف می‌شود و شر، مرحله‌ای از خفای وجود و دوری از نورالانوار است. به بیان دیگر، شر نه نیرویی مستقل، بلکه درجه‌ای از محرومیت از نور است؛ همان‌گونه که در نظام اشراقی، تاریکی تنها در نسبت با نور معنا می‌یابد. این برداشت، مفهوم زیبایی را از سطح حسی به مرتبه‌ای معرفتی و اخلاقی ارتقا می‌دهد؛ زیرا هر ادراک زیبایی در حقیقت، مشارکت در نور است و هر زشتی، حاصل حجاب و تاریکی است (Corbin, 1993: 133). در چنین ساختاری، زیبایی‌شناسی اشراقی، صورت فلسفی همان بینش عرفانی است که در آن، دیدن به معنای روشن شدن است و ادراک زیبایی، ادراک حقیقت.

این تلقی از نور به عنوان حقیقت، در مقایسه با بازنمایی شاعرانه نور در آثار میلتون، زمینه‌ای مشترک برای فهم نسبت میان آگاهی، ایمان و زیبایی فراهم می‌کند؛ با این تفاوت که در حکمت اشراق این تجربه در قالب شهود فلسفی صورت‌بندی می‌شود؛ درحالی که در شعر میلتون در قالب تصویر و تخیل ظهور می‌یابد.

بدین سان، فلسفه نور سهروردی نه تنها نظامی متافیزیکی بلکه ساختاری زیباشناختی است که در آن خیر، حقیقت و زیبایی سه جلوه از حضور واحد نورند. (عزیزی: ۱۴۰۴) همین پیوند سه‌گانه، امکان تحلیل تطبیقی اندیشه سهروردی با متون هنری و ادبی غربی را فراهم می‌کند؛ زیرا هر دو سنت، تجربه زیبایی را راهی برای بازگشت به نور و رهایی از ظلمت می‌دانند (Aminrazavi, 1997: 61).

۳-۱- مفهوم نور و تاریکی در الهیات پروتستان و شعر مذهبی جان میلتون

در بستر الهیات پروتستان، دوگانه نور و تاریکی بازتابی از تقابل معرفتی و اخلاقی میان نجات و سقوط است. آموزه گناه نخستین و فیض الهی در این سنت، نور را نشانه حضور خداوند و نجات از خطا می‌داند؛ درحالی که تاریکی نشانه جدایی و سقوط در گناه است. (Tillich, 1957: 218) در ساختار فکری میلتون نیز، این نگرش الاهیاتی با بیانی شاعرانه تلفیق می‌شود و نور و تاریکی به دو نیروی معنوی متقابل در جهان اخلاقی و کیهانی بدل می‌گردند (Hammond, 2017: 84).

در منظومه بهشت گمشده، نور نه تنها نشانه خالق، بلکه معیار حقیقت و زیبایی است؛ چنان‌که

میلتون در خطاب به نور می‌گوید: «Hail holy Light, offspring of Heaven» (Milton, Paradise Lost, Book III) firstborn که در آن نور به‌عنوان سرچشمه آفرینش و آگاهی معرفی می‌شود. در مقابل، تاریکی هم قلمرو عصیان و شر است و هم فضایی که در آن آزادی انسان به آزمون گذاشته می‌شود؛ نمونه برجسته این تلقی در تعبیر «darkness» (Book I) «visible» دیده می‌شود که در آن تاریکی به تجربه‌ای ادراکی از فقدان نور و حقیقت تبدیل می‌شود. چنین برداشتی، زیبایی را به تجربه‌ای اخلاقی و وجودی تبدیل می‌کند که میان شناخت و ایمان پیوند برقرار می‌سازد. (Inčiuraitė, 2013: 91) در این چهارچوب، تقابل نور و تاریکی نه صرفاً تقابل تصویری، بلکه بنیانی برای ساختار دراماتیک اثر است؛ به‌گونه‌ای که خیر و شر در زبان شاعرانه میلتون، درون میدان دید انسان و در ارتباط با اراده او معنا می‌یابد (Chinchilla, 2013: 47).

این پیوند میان الهیات پروتستان و بیان شاعرانه، نوعی زیبایی‌شناسی اخلاقی می‌آفریند که در آن نور و خیر مترادف با آگاهی و نجات‌اند و تاریکی و شر، نمود غیبت معرفت. در این معنا، همان‌گونه که در حکمت اشراق، تاریکی مرتبه‌ای از فقدان نور تلقی می‌شود، در شعر میلتون نیز تاریکی بدون نسبت با نور قابل فهم نیست؛ بلکه به‌مثابه تجربه‌ای از دوری از آن تعریف می‌شود. بدین ترتیب، شعر میلتون تفسیر شاعرانه‌ای از الاهیات نور است که با فلسفه اشراقی در جست‌وجوی وحدت میان حقیقت، خیر و زیبایی هم‌افق می‌شود. (Danielson, 2010: 63)

۲- مبانی زیبایی‌شناسی تطبیقی نور و تاریکی

بررسی تطبیقی مفهوم نور و تاریکی در سنت‌های اسلامی و مسیحی، تنها زمانی معنا می‌یابد که این دوگانگی از سطح متافیزیکی به سطح تجربه‌ی زیباشناختی ارتقاء یابد. در فلسفه اشراق، نور سرچشمه وجود و ادراک است؛ از این‌رو، ادراک زیبایی جز در پرتو انکشاف نوری ممکن نیست. (Aminrazavi, 1997: 59) چنان‌که سهروردی نور را حقیقتی می‌داند که به‌واسطه ظهور خود، امکان ادراک و حضور را فراهم می‌سازد («ظاهر بذاته و مظهر لغیره» (Suhrawardi, 1999: 76) در مقابل، در شعر مذهبی میلتون، نور و تاریکی مفاهیمی شاعرانه‌اند که درون ساختار زبانی و عاطفی اثر، خیر و شر را مجسم می‌سازند و زیبایی را به عرصه ایمان و رستگاری پیوند می‌دهند (Danielson, 2010: 65)؛ به‌گونه‌ای که در خطاب به نور، آن را «offspring of Heaven firstborn» می‌نامد و بدین‌سان، نور را منشأ آگاهی و حیات معنوی معرفی می‌کند. (Milton, Paradise Lost, Book III).

زیبایی در هر دو سنت، تجربه‌ای فراتر از لذت حسی است و به مرتبه‌ای از آگاهی و حضور وابسته است. در نظام اشراقی، زیبایی بازتاب حضور نور در مراتب وجود است؛ درحالی‌که در جهان

شاعرانه میلتن، زیبایی به کشف نور در دل تاریکی تعلق دارد. این تفاوت نشان می‌دهد که در حکمت اشراق، زیبایی از حضور مستقیم نور حاصل می‌شود؛ در حالی که در شعر میلتن، زیبایی اغلب در نسبت با فقدان نور و در تجربهٔ دراماتیک آن معنا می‌یابد؛ چنان که تعبیر «darkness» «*visible*» نشان‌دهندهٔ همین تجربهٔ پارادوکسیکال است. (Milton, Book I) بنابراین، زیبایی‌شناسی تطبیقی نور و تاریکی، نه بر تقابل، بلکه بر هم‌پوشانی میان حقیقت، خیر و ادراک استوار است — امری که بستر نظری لازم برای تحلیل بازنمایی خیر و شر در هر دو نظام فکری را فراهم می‌سازد. (Corbin, 1993: 118; Hammond, 2017: 82)

۲-۱- زیبایی و نور به‌عنوان راه معرفت

در هر دو سنت فکری اشراقی و پروتستانی، زیبایی صرفاً امری حسی یا ذوقی نیست، بلکه صورتی از معرفت و حضور است. در حکمت اشراق، شناخت و زیبایی دو روی یک حقیقت‌اند؛ زیرا ادراک، زمانی حاصل می‌شود که نور وجود در ادراک‌کننده متجلی گردد. سهروردی در تبیین این امر، نور را حقیقتی می‌داند که با ظهور خود، امکان ادراک را فراهم می‌سازد («ظاهر بذاته و مظهر لایغیره») و از این‌رو، هر شناختی نوعی حضور نوری است. (Suhrawardi, 1999: 76) معرفت به معنای اتحاد نوری میان عاقل و معقول است و از همین‌رو، تجربهٔ زیبایی در واقع تجربهٔ روشنی و شهود است. (Aminrazavi, 1997: 54; Corbin, 1993: 122) در این نظام، عقل نظری به‌تنهایی قادر به درک زیبایی نیست، زیرا زیبایی نه در صورت، بلکه در حضور نورالانوار و ادراک شهودی آن تحقق می‌یابد. (Nasr, 1964: 95)

در سنت میلتنی، زیبایی نیز صورت محسوس ایمان است؛ یعنی تجلی فیض در عرصهٔ ادراک و تخیل. در شعر بهشت گمشده، نور از سطح نماد دینی فراتر می‌رود و به جوهر دیدن و فهمیدن تبدیل می‌شود؛ چنان که شاعر در خطاب به نور می‌گوید: «Hail holy Light, offspring of Heaven firstborn» (Milton, Paradise Lost, Book III) بدین ترتیب، نور را منشأ آگاهی و بینایی درونی معرفی می‌کند. در این ساختار، «دیدن» نه عمل بصری بلکه تجربه‌ای روحی است که انسان را از تاریکی گناه به روشنایی معرفت می‌رساند. (Danielson, 2010: 71; Hammond, 2017: 88) زیبایی در این معنا، لحظهٔ حضور در نور است؛ لحظه‌ای که انسان از ادراک ظاهری عبور می‌کند و حقیقت را در قالب روشنایی درونی بازمی‌یابد.

با این حال، نحوهٔ تحقق این تجربه در دو سنت متفاوت است: در حکمت اشراق، این گذار از طریق شهود و حضور نوری صورت می‌گیرد؛ در حالی که در شعر میلتن، این تجربه در بستر تخیل و در تقابل با تاریکی شکل می‌گیرد؛ چنان که تعبیر «darkness visible» (Book I) نشان

می‌دهد که حتی فقدان نور نیز به آگاهی از آن منجر می‌شود. در هر دو دستگاه فکری، زیبایی مسیر صعود از ظلمات به نور و راهی برای کشف خیر است. چنین برداشتی، بنیان زیباشناسی دینی را شکل می‌دهد که در آن، تجربهٔ زیبایی معادل با تجربهٔ حقیقت است و نور، واسط میان معرفت، ایمان و اخلاق محسوب می‌شود. (Chittick, 1989: 83; Danielson, 2010: 76)

۲-۲- بازنمایی خیر و شر در زبان نمادین و استعاری

زبان هنر و ادبیات، بستر اصلی تکوین و تداوم مفاهیم خیر و شر در قالب نمادها و استعاره‌هاست. هنگامی که دوگانهٔ نور و تاریکی در فلسفهٔ اشراق و شعر مذهبی میلتن در سطح بیانی ظاهر می‌شود، از معناهای متافیزیکی خود فاصله نمی‌گیرد، بلکه در قالب تصویر، ریتم و استعاره، دوباره به حقیقت بازمی‌گردد. در جهان فکری سهروردی، زبان حامل حقیقت نیست بلکه «آینه تجلی» آن است؛ از این رو، هر صورت زبانی باید بتواند نوری از معنا را بازتاب دهد. چنان‌که خود او در بیان تمثیلی نور، آن را حقیقتی می‌داند که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است و از این طریق، مفاهیم وجودی را در قالب زبانی اشراقی و استعاری بیان می‌کند. (Suhrawardi, 1999: 76) در آثار او، واژگان «نور»، «اشراق» و «طلوع» نه صرفاً اصطلاحات فلسفی بلکه ساختارهای استعاری‌اند که برای بیان تجربه حضور و ادراک زیبایی به کار می‌روند (اعوانی، ۱۳۹۱: ۷۳؛ Corbin, 1993: 128). در این معنا، زبان اشراقی نوعی بیان تمثیلی است که میان عقل و تخیل و میان معنا و صورت، تعادل برقرار می‌کند (امین‌رضوی، ۱۳۸۶: ۲۵۶).

در سوی دیگر، شعر مذهبی میلتن نیز از همین ساختار تمثیلی بهره می‌گیرد. نور و تاریکی در بهشت گمشده نه تنها عناصر توصیفی بلکه ابزارهای مفهومی‌اند که نزاع اخلاقی خیر و شر را در سطح تصویر و موسیقی کلام مجسم می‌کنند؛ برای نمونه، در توصیف جهنم، میلتن از تعبیر پارادوکسیکال «No light, but rather darkness visible» (Milton, Paradise Lost, Book I) استفاده می‌کند که در آن، تاریکی خود به امری قابل رؤیت و ادراک تبدیل می‌شود و بدین ترتیب، تجربه‌ای زبانی از فقدان نور شکل می‌گیرد. در توصیف صحنهٔ سقوط شیطان، تاریکی به نشانه انکار و جدایی از خداوند بدل می‌شود و در بازگشت بهشت، روشنایی با نظم، صدق و فیض همراه است. (Danielson, 2010: 64; Hammond, 2017: 93) این زبان استعاری موجب می‌شود تقابل خیر و شر در اثر، تنها مضمون اخلاقی نباشد بلکه ساختار زیبایی‌شناختی متن را نیز شکل دهد؛ به گونه‌ای که معنا در نور و ضد معنا در تاریکی ظهور می‌کند.

از منظر تطبیقی، هر دو نظام فکری در تلاش‌اند تا از طریق استعاره، حقیقت را در صورت محسوس بازنمایی کنند. در حکمت اشراق، استعاره وسیله‌ای برای انتقال تجربه شهودی نور است؛

در حالی که در شعر میلتون، استعاره ابزار تبدیل مفاهیم الهیاتی به تجربه حسی و دراماتیک است؛ از این رو، در هر دو، زبان نه صرفاً وسیله بیان بلکه میدان ظهور معناست. در هر دو، خیر و شر در سطح بیان، به نظم نوری و تاریکی فروکاسته نمی‌شود، بلکه در ساختار ادبی و موسیقایی اثر، پیوستگی میان معرفت و زیبایی را به نمایش می‌گذارد (Mousavi, 2019: 112)؛ عزیزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۴).

بدین ترتیب، زبان نمادین و استعاری در دو سنت اشراقی و میلطونی، خود نوعی «تجربه نوری» است؛ تجربه‌ای که معنا در آن نه در منطق، بلکه در تصویر و روشنایی آشکار می‌شود. در این معنا، همان‌گونه که در حکمت اشراق، نور در زبان به صورت تمثیل تجلی می‌یابد، در شعر میلتون نیز تاریکی و نور در قالب تصویر، تجربه‌ای ادراکی از خیر و شر را ممکن می‌سازند. این هم‌افقی میان فلسفه و شعر، راه را برای شکل‌گیری الگوی تازه‌ای از زیبایی‌شناسی دینی می‌گشاید که در آن، حقیقت نه در مفهوم، بلکه در نماد متجلی می‌شود (Corbin, 1993: 133)؛ اعوانی، ۱۳۹۱: ۸۲).

بحث و تحلیل یافته‌ها

۱- بنیادهای معرفتی و هستی‌شناختی نور و تاریکی

در نظام اشراقی سهروردی، نور بنیان هستی و منشأ همه مراتب وجود است. هستی در این ساختار، نه مفهومی انتزاعی، بلکه حقیقتی نوری است که در مراتب مختلف ظهور می‌یابد. چنان‌که سهروردی نور را حقیقتی می‌داند که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است و از این رو، هر مرتبه از وجود به میزان ظهور این نور در آن تعریف می‌شود (Suhrawardi, 1999: 76). معرفت نیز نه بازتاب مفهومی، بلکه «حضور نوری» است؛ یعنی شناخت در لحظه‌ای حاصل می‌شود که میان عاقل و معقول اتحاد نوری برقرار گردد. (Aminrazavi, 1997: 54) از این منظر، خیر با شدت نور و شر با ضعف آن تعریف می‌شود و تاریکی نه وجودی مستقل، بلکه نشانه‌ای از فقدان یا حجاب نور است. (Nasr, 1964: 93) بنابراین، هستی‌شناسی اشراقی در بنیان خود با ارزش‌شناسی و زیبایی‌شناسی پیوند دارد؛ زیرا هر مرتبه وجودی از آن جهت زیباست که نوری از مبدأ را بازمی‌تاباند.

در سوی دیگر، نظام فکری میلتون نیز بر محور تقابل نور و تاریکی استوار است، با این تفاوت که در بستر الاهیات پروتستان، نور به مثابه فیض و حضور الهی فهم می‌شود و تاریکی نشانه گناه، سقوط و غیبت خداوند است. (Tillich, 1957: 214) در بهشت گمشده، هستی و اخلاق در یک نظام نوری سامان می‌یابند: نور نماد حقیقت، اطاعت و آفرینش است؛ چنان‌که میلتون با خطاب (Book III) «Hail holy Light, offspring of Heaven firstborn» نور را منشأ آگاهی و نظم الهی معرفی می‌کند. در مقابل، تاریکی عرصه انکار، عصیان و جدایی از خالق

است؛ و در توصیف جهنم، تعبیر (Book I) «No light, but rather darkness visible» نشان می‌دهد که تاریکی نیز تنها در نسبت با نور و به‌مثابه فقدان آن قابل فهم است. با این حال، در ساختار شاعرانه اثر، تاریکی صرفاً شر مطلق نیست، بلکه امکان آزمون و آگاهی انسان را نیز در خود دارد؛ از این‌رو، تجربه تاریکی به پیش‌زمینه درک نور بدل می‌شود: (Danielson, 2010: 62).

در مقایسه این دو دیدگاه، می‌توان دریافت که فلسفه اشراق، جهان را در تداوم نور تفسیر می‌کند و شر را در مرتبه *ontological* می‌نشانند؛ درحالی‌که شعر میلتنون، خیر و شر را در بستر اخلاقی و روان‌شناختی بازنمایی می‌کند. در حکمت اشراق، تاریکی صرفاً حدّی از نقصان وجود است؛ درحالی‌که در شعر میلتنون، تاریکی به تجربه‌ای زیسته و دراماتیک تبدیل می‌شود که آگاهی اخلاقی انسان را شکل می‌دهد. با این وجود، هر دو نگرش، هستی را نوری و خیر را معادل حضور و آگاهی می‌دانند. چنین اشتراکی باعث می‌شود که زیبایی و خیر در هر دو نظام، یک منشأ معرفتی واحد داشته باشند؛ یعنی نور به‌عنوان مبدأ حقیقت (جدول ۱).

جدول ۱: مقایسه مبانی معرفتی و هستی‌شناختی نور و تاریکی در فلسفه اشراق و شعر میلتنون. (نگارنده)

مؤلفه	فلسفه اشراق سهروردی	شعر مذهبی جان میلتنون (بهشت گمشده)	نتیجه و تحلیل تطبیقی
ماهیت نور	اصل هستی و حقیقت وجودی؛ «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» (Suhrawardi, 1999: 76; Corbin, 1993: 118)	نور به‌مثابه فیض الهی و منشأ آگاهی «Hail holy Light...» (Book III)	در هر دو، نور منشأ حقیقت است؛ با این تفاوت که در سهروردی <i>ontological</i> و در میلتنون الهیاتی-شاعرانه است
ماهیت تاریکی	فقدان نور و ضعف وجودی، نه جوهر مستقل: (Nasr, 1964: 93)	«darkness visible»؛ تجربه ادراکی فقدان نور (Book I) (Danielson, 2010: 64)	تاریکی در هر دو وابسته به نور است؛ اما در میلتنون به تجربه زیسته و تصویری تبدیل می‌شود
نسبت خیر و شر	خیر = شدت نور / شر = نقصان نور: (Aminrazavi, 1997: 56)	خیر = ایمان و اطاعت / شر = عصیان (Tillich, 1957: 218)	سهروردی: تبیین وجودشناختی؛ میلتنون: تبیین اخلاقی-دراماتیک
جایگاه انسان	دریافت‌کننده نور و سالک مراتب وجود	موجودی میان نور و تاریکی با امکان انتخاب	در هر دو، انسان واسطه تحقق خیر و شر است، اما در میلتنون نقش اراده برجسته‌تر است
بعد زیبایی‌شناختی	زیبایی = تجلی نور در مراتب هستی	زیبایی = تجربه نور در تقابل با تاریکی	زیبایی در هر دو راه معرفت است؛ در سهروردی شهودی،

مؤلفه	فلسفه اشراق سهروردی	شعر مذهبی جان میلتون (بهشت گمشده)	نتیجه و تحلیل تطبیقی
			در میلتون دراماتیک-تجربی

۲- ساختار زیبایی‌شناختی و تجربه ادراک

زیبایی در هر دو سنت فکری سهروردی و میلتون، نه کیفیتی عینی و ظاهری، بلکه تجربه‌ای درونی و معرفتی است که انسان را به حقیقت نزدیک می‌کند. در فلسفه اشراق، ادراک زیبایی به واسطه انکشاف نور صورت می‌گیرد؛ زیرا زیبایی تنها در جایی معنا دارد که نور ظهور یافته باشد. چنان‌که سهروردی نور را حقیقتی می‌داند که «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» است و از این رو، هر ادراک، نوعی حضور در این ظهور نوری محسوب می‌شود (Suhrawardi, 1999: 76). درک زیبایی در این معنا، به معنای «ادراک حضور» است، نه مشاهده شکل. چنین نگاهی، زیبایی را به حوزه معرفت شهودی پیوند می‌دهد؛ زیرا دیدن، درک نور است و نور همان حقیقت وجود (Aminrazavi, 1997: 61) اعوانی، (۱۳۹۱: ۸۵).

در مقابل، در شعر مذهبی میلتون، زیبایی حاصل پیوند میان تخیل شاعرانه و ایمان است. در بهشت گمشده، نور و زیبایی هم‌زمان نشانه فیض و آگاهی‌اند؛ چنان‌که شاعر با خطاب «Hail holy Light, offspring of Heaven firstborn» (Milton, Paradise Lost, Book III) نور را به‌عنوان منشأ بینایی درونی و ادراک حقیقت معرفی می‌کند. انسان در پرتو نور به شناخت خدا می‌رسد و در تاریکی از آن دور می‌شود؛ اما تعبیر «darkness visible» (Book I) نشان می‌دهد که حتی تجربه تاریکی نیز در ساختار ادراکی اثر، به آگاهی از فقدان نور و در نتیجه شناخت آن منجر می‌شود. به این ترتیب، تجربه زیبایی در جهان میلتون، لحظه‌ای از تعلیق میان سقوط و رستگاری است که در آن تخیل، نقش واسطه معرفتی میان انسان و امر الهی را بر عهده دارد. (Danielson, 2010: 68; Hammond, 2017: 92)

در مقایسه این دو نگرش، می‌توان گفت که در حکمت اشراق، زیبایی از مرتبه عقلانی به مرتبه نوری و وجودی ارتقا می‌یابد؛ درحالی‌که در شعر میلتون، زیبایی از مرتبه عاطفی به مرتبه ایمانی و اخلاقی گذر می‌کند. در حکمت اشراق، ادراک زیبایی به‌صورت حضور مستقیم در نور تحقق می‌یابد؛ اما در شعر میلتون، این ادراک در بستر تقابل با تاریکی و از طریق تجربه دراماتیک شکل می‌گیرد. هر دو نگرش، زیبایی را راهی برای رهایی از تاریکی و رسیدن به نور می‌دانند، اما در یکی، این مسیر در عقل شهودی^۳ و در دیگری در تخیل شاعرانه^۴ تحقق می‌یابد. این تفاوت در ابزار ادراک، در نهایت سبب تفاوت در بیان زیبایی نیز می‌شود؛ فلسفه، آن را به زبان رمز و شهود می‌گوید و شعر، به زبان استعاره و عاطفه (جدول ۲).

جدول ۲: مقایسه ساختار زیبایی‌شناختی و تجربه ادراک در فلسفه اشراق و شعر مذهبی میلتنون. (نگارنده)

مؤلفه	فلسفه اشراق سهروردی	شعر مذهبی جان میلتنون (بهشت گمشده)	نتیجه و تحلیل تطبیقی
ماهیت زیبایی	تجلی نور در مراتب وجود؛ زیبایی به‌مثابه حضور نوری (Aminrazavi, 1997: 61)	نور به‌مثابه فیض الهی و منشأ ادراک «Hail holy Light...», Book III)	زیبایی در هر دو با نور تعریف می‌شود، اما در سهروردی ontological و در میلتنون تجربی-ایمانی است
ابزار ادراک	عقل شهودی و اتحاد نوری میان عاقل و معقول (Corbin, 1993: 128)	تخیل شاعرانه به‌عنوان واسطه ایمان و آگاهی (Hammond, 2017: 91)	تفاوت اصلی در شیوه ادراک است: حضور مستقیم در اشراق در برابر میانجی‌گری تخیل در میلتنون
نسبت زیبایی و معرفت	زیبایی راه ادراک حقیقت؛ شناخت = روشنائی (اعوانی، ۱۳۹۱: ۸۵)	زیبایی تجلی ایمان؛ شناخت در نسبت با نور و فقدان آن («darkness visible», Book I)	در هر دو، زیبایی مسیر معرفت است؛ اما در میلتنون، معرفت در تقابل با تاریکی شکل می‌گیرد
نسبت زیبایی و شر	زشتی = حجاب و ضعف نور (Nasr, 1964: 94)	زشتی = جدایی از فیض و سقوط (Danielson, 2010: 74)	شر در هر دو فقدان نور است، اما در میلتنون به تجربه اخلاقی و دراماتیک تبدیل می‌شود
زبان بیان زیبایی	زبان رمزی و اشراقی برای بیان تجربه شهودی	زبان استعاری و تصویری برای بازنمایی تجربه ایمانی	تفاوت زبان، ناشی از تفاوت ابزار ادراک است: شهود در برابر تخیل

۳- زبان نمادین، استعاره و بازنمایی خیر و شر

زبان در هر دو نظام فکری سهروردی و میلتنون، کارکردی فراتر از بیان مفهومی دارد و به‌منزله ابزاری برای آشکارسازی حقیقت و تجربه درونی نور به‌کار می‌رود. در حکمت اشراق، بیان زبانی محدود به گزارش منطقی نیست بلکه «تمثیلی» است؛ زیرا حقیقت نوری در قالب واژگان مستقیم قابل انتقال نیست. چنان‌که سهروردی نور را «ظاهر بذاته و مظهر لغیره» می‌داند و از طریق همین ساختار زبانی، مفاهیم وجودی را در قالب تمثیل و رمز بیان می‌کند (Suhrawardi, 1999: 76). از این‌رو او برای بیان مفاهیم اشراقی، از نمادهایی چون «طلوع»، «مشکات»، «تورالانوار» و «ظلمات» بهره می‌گیرد تا پیوندی میان جهان محسوس و معنوی برقرار کند (اعوانی، ۱۳۹۱: ۹۱؛ Corbin, 1993: 130). این ساختار زبانی، نه تزئینی بلکه معرفتی است؛ زیرا استعاره، ابزار تبدیل مفاهیم فلسفی به تجربه شهودی است.

در شعر مذهبی میلتنون نیز استعاره نقشی مشابه اما در بافت شاعرانه دارد. بهشت گمشده از

طریق تصویرهای متقابل نور و تاریکی، ایمان و عصیان، خیر و شر را مجسم می‌کند. برای نمونه، تعبیر «No light, but rather darkness visible» (Milton, Paradise Lost, Book I) نشان می‌دهد که چگونه زبان استعاری، فقدان نور را به تجربه‌ای قابل ادراک تبدیل می‌کند و بدین‌سان، شر در قالب تصویر زبانی آشکار می‌شود. در توصیف آفرینش نیز، نور مظهر حقیقت و نظم الهی است؛ چنان‌که در خطاب «Hail holy Light, offspring of Heaven» (Book III) نور به‌مثابه سرچشمه معنا و آگاهی معرفی می‌شود. در حالی که در صحنه سقوط شیطان، تاریکی به نشانه جدایی از خالق و آغاز رنج بدل می‌شود (Danielson, 2010: 64). در اینجا، استعاره صرفاً زبانی شاعرانه نیست بلکه بُعدی الاهیاتی دارد؛ زیرا شعر، جایگاه تجلی معنا و فیض است. (Hammond, 2017: 93)

تطبیق این دو نگرش نشان می‌دهد که در هر دو سنت، استعاره نه ابزار زیبایی بلکه ابزار شناخت است. با این حال، در حکمت اشراق، استعاره در خدمت بیان تجربه شهودی و حضور نوری است؛ در حالی که در شعر میلتن، استعاره به ابزاری برای تبدیل مفاهیم الیهاتی به تجربه حسی و دراماتیک بدل می‌شود. سهروردی با زبان تمثیلی، وحدت نور و حقیقت را در قالب ساختار رمزی بیان می‌کند و میلتن با استعاره شعری، تضاد میان ایمان و گناه را به صورت حسی بازمی‌نماید؛ در نتیجه، بیان استعاری در هر دو، حامل بار اخلاقی و زیباشناختی است و میان معرفت، زیبایی و ایمان پلی برقرار می‌سازد (Mousavi, 2019: 113; Aminrazavi, 1997: 63) (جدول ۳).

جدول ۳: مقایسه شیوه‌های بازنمایی خیر و شر در زبان نمادین دو سنت فکری. (نگارنده)

مؤلفه	فلسفه اشراق سهروردی	شعر مذهبی جان میلتن (بهشت گمشده)	نتیجه و تحلیل تطبیقی
ماهیت زبان	زبان تمثیلی و رمزی برای بیان حقیقت نوری (Corbin, 1993: 130)	زبان استعاری و شاعرانه برای تجسم مفاهیم الیهاتی	هر دو زبان غیرمستقیم‌اند، اما در اشراق معرفتی-شهودی و در میلتن تصویری-دراماتیک‌اند.
کارکرد استعاره	ابزار انتقال تجربه شهودی و حضور نور	ابزار تجسم تقابل خیر و شر در سطح حسی	استعاره در هر دو ابزار شناخت است، نه صرف زیبایی
بازنمایی نور	نور به‌مثابه حقیقت وجود و اصل ظهور («ظاهر بذاته»...)	نور به‌مثابه فیض الهی («Hail holy Light...», Book III)	نور در هر دو منشأ معناست، اما در سهروردی ontological و در میلتن الاهیاتی-تجربی است.
بازنمایی تاریکی	تاریکی = فقدان نور و حجاب وجود (Nasr, 1964: 94)	«darkness visible» = تجربه محسوس فقدان نور (Book I)	تاریکی در هر دو فقدان نور است، اما در میلتن به تجربه ادراکی تبدیل می‌شود.

مؤلفه	فلسفه اشراق سهروردی	شعر مذهبی جان میلتن (بهشت گمشده)	نتیجه و تحلیل تطبیقی
نسبت زبان و حقیقت	زبان آینه تجلی حقیقت، نه بازنمایی مستقیم	زبان صحنه دراماتیک ظهور حقیقت در تجربه انسانی	در اشراق زبان به سوی شهود می‌رود، در میلتن به سوی تجربه
ساختار بیان خیر و شر	خیر = نور، شر = ضعف وجودی	خیر = ایمان، شر = عصیان و سقوط	تفاوت در سطح تحلیل: ontological در اشراق، اخلاقی-روایی در میلتن

نتیجه‌گیری

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که مفهوم نور و تاریکی در اندیشه شهاب‌الدین سهروردی و شعر جان میلتن، ساختاری مشترک اما با صورت‌بندی‌های متفاوت دارد. در حکمت اشراق، نور به‌عنوان اصل وجود، بنیان هم‌زمان هستی، معرفت و زیبایی را تشکیل می‌دهد و تاریکی صرفاً به‌مثابه فقدان و ضعف آن معنا می‌یابد. در مقابل، در جهان شاعرانه میلتن، نور صورت‌الاهیاتی فیض و ایمان است و تاریکی نه‌تنها نشانه سقوط، بلکه بستر تحقق آگاهی و امکان بازگشت به نور محسوب می‌شود. بدین ترتیب، خیر و شر در هر دو نظام نه به‌صورت تقابل دو جوهر مستقل، بلکه در قالب درجات حضور یا غیبت نور تعریف می‌شوند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زیبایی در هر دو سنت، کارکردی معرفتی دارد و به‌منزله واسطه‌ای میان انسان و حقیقت عمل می‌کند. در حکمت اشراق، این فرایند از طریق عقل شهودی و حضور نوری تحقق می‌یابد؛ درحالی‌که در شعر میلتن، تخیل شاعرانه به‌مثابه سازوکار ادراک، تجربه‌ای ایمانی و دراماتیک از نور را شکل می‌دهد. از این رو، تفاوت بنیادین دو نظام نه در اصل پیوند زیبایی و نور، بلکه در شیوه ادراک آن است: یکی مبتنی بر حضور مستقیم و دیگری مبتنی بر تجربه‌ای واسطه‌مند و روایی. در سطح زبانی نیز، نتایج نشان می‌دهد که بیان استعاری در هر دو سنت، نقش معرفتی ایفا می‌کند. در حکمت اشراق، زبان تمثیلی امکان بیان تجربه‌ای را فراهم می‌آورد که از دسترس مفاهیم منطقی خارج است؛ درحالی‌که در شعر میلتن، استعاره به ابزاری برای عینیت‌بخشی به مفاهیم الاهیاتی در قالب تجربه‌ای حسی و دراماتیک تبدیل می‌شود. بدین ترتیب، زبان در هر دو نظام نه صرفاً ابزار بیان، بلکه عرصه تحقق معنا و بازنمایی خیر و شر است.

در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که زیبایی‌شناسی نور و تاریکی در دو سنت اشراقی و مسیحی، دو بیان متفاوت از یک بنیان مشترک‌اند: نور به‌مثابه حقیقتی که در آن، هستی، خیر و زیبایی وحدت می‌یابند. با این حال، تفاوت در سازوکار ادراک و زبان بیان، به دو صورت متمایز از تجربه زیبایی منجر می‌شود که یکی بر شهود و دیگری بر تخیل استوار است؛ تمایزی که افق

تازه‌ای برای فهم تطبیقی زیبایی‌شناسی دینی فراهم می‌سازد.

پی‌نوشت

1. Illuminationist Philosophy
2. The Light of Lights
3. *Intuitive Reason*
4. *Poetic Imagination*

منابع و مأخذ

کتاب فارسی

- اعوانی، غلامرضا. (۱۳۹۱). *اشراق و عرفان نوری در اندیشه سهروردی*. تهران: حکمت.
- امین‌رضوی، مهدی. (۱۳۸۶). *حکمت اشراق سهروردی و مکتب نور*. ترجمه احمدرضا جودت. تهران: مؤسسه فرهنگی نوینیا.
- عزیزی، علیرضا. (۱۴۰۴). *زیباشناسی: مروری بر مبانی و مفاهیم*. رنگین کتاب: مشهد.

مقالات فارسی

- عزیزی، علیرضا و حسینی، هاشم. (۱۴۰۴). بازنگری در مفهوم مخاطب فعال تحلیل فلسفی نقش تأویل در فرآیند خلق معنا. *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر*. doi: -, 3(2), 10.22124/ira.2025.32030.1078
- عزیزی، محمدرضا و همکاران. (۱۳۹۹). «مطالعه نمود مفاهیم زیبایی‌شناسی حکمت اشراق سهروردی در نگارگری ایرانی». *فصلنامه پژوهش‌های هنر اسلامی*، ۱۱(۲)، ۴۹-۶۴.

Latin Books

- Aminrazavi, M. (1997). *Suhrawardi and the School of Illumination*. London: Curzon Press.
- Augustine, St. (1955). *Confessions* (E. Pusey, Trans.). London: Dent.
- Boyce, M. (1982). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge.
- Corbin, H. (1971). *En Islam iranien, Tome II: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse*. Paris: Gallimard.
- Corbin, H. (1993). *History of Islamic Philosophy*. London: Kegan Paul International.
- Danielson, D. (2010). *The Aesthetics of Evil in Paradise Lost*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hammond, P. (2017). *Milton's Complex Words: Essays on the*

Conceptual Structure of Paradise Lost. Oxford: Oxford University Press.

- Nasr, S. H. (1964). *Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardi, Ibn Arabi*. Cambridge: Harvard University Press.
- Plato. (1992). *Republic* (G. M. A. Grube, Trans.). Indianapolis: Hackett.
- Plotinus. (1966). *The Enneads* (S. MacKenna, Trans.). London: Faber & Faber.
- Suhrawardi, Shihab al-Din. (1999). *The Philosophy of Illumination (Hikmat al-Ishrāq)* (J. Walbridge & H. Ziai, Trans.). Provo: Brigham Young University Press.
- Tillich, P. (1957). *Systematic Theology* (Vol. 2). Chicago: University of Chicago Press.
- Widengren, G. (1965). *The Great Vohu Manah and the Apostle of God*. Uppsala: Uppsala University.

Latin Articles

- Mousavi, Z. S. (2019). *The Beauty and Ontological Aspects in Suhrawardi's Illuminationism*. Tehran: Institute of Islamic Art Studies.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی